

Novel Studies of Law and Environment

ORIGINAL ARTICLE

Investigating the amount of damages caused by environmental pollution in the Pars Special Economic-Energy Zone from the perspective of international law and arbitration

Ali Akhlaghi¹ Hedyeh Sadat Mirtorabi²

1- PhD student, International Law, Payam Noor University, Tehran, Iran.

Email:
AliAkhlaghi.bu@gmail.com

2- Assistant Professor, Department of Law, Tehran East Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Email:
mirtorabi52@ut.ac.ir

Abstract

In today's world, the aggravation of environmental problems has put human life and other living beings at increasing risk. In such a situation, the theoretical foundations governing human interaction with nature, including ethics, have received increasing attention from environmentalists. Therefore, the explanation of the theory of environmental ethics from the perspective of opinions and judicial procedures in the international system is presented as an undeniable necessity in the direction of the protection and sustainable exploitation of the global environment. It is of special importance. Obligation to compensate for environmental damage based on the general rules of civil liability, as a basic principle in the direction of protecting and protecting the environment, is important to the extent that it even entails international civil liability. In this article, while understanding the importance of this issue, an attempt is made to investigate the amount of environmental pollution damage in South Pars phases from a legal and international arbitration point of view, and to propose solutions to reduce this problem in the future.

keywords

Environmental pollution, public interests, international law, international arbitration, Pars special economic-energy zone.

«مطالعات نوین حقوق و محیط زیست»

«مقاله پژوهشی» بررسی میزان خسارات ناشی از آلودگی زیست محیطی منطقه ویژه اقتصادی - انرژی پارس

از منظر حقوق بین الملل و داوری

علی اخلاقی^۱ هدیه سادات میرترابی^۲

چکیده

در دنیای امروز، تشدید معضلات زیست محیطی، حیات انسان و دیگر موجودات زنده را به طور فزاینده‌ای در معرض خطر قرار داده است. در چنین شرایطی، مبانی نظری حاکم بر تعامل انسان با طبیعت، از جمله اخلاق، مورد توجه فزاینده دوستداران محیط زیست قرار گرفته است. از این رو، تبیین نظریه اخلاق محیط زیست از منظر آراء و رویه‌های قضایی در نظام بین الملل، به عنوان ضرورتی انکارناپذیر در راستای حفاظت و بهره‌برداری پایدار از محیط زیست جهانی مطرح می‌شود. در حقیقت تبیین سازوکار شناسایی خسارت محیط زیستی، نظام جبران خسارت و نحوه جبران خسارت محیط زیستی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد. التزام به جبران خسارت محیط زیستی بر اساس قواعد عام مسئولیت مدنی، به عنوان اصل مبنایی در راستای حمایت و حفاظت از محیط زیست، تا به آن میزان که باید، مهم است که حتی مسئولیت مدنی بین المللی را در پی دارد. در مقاله حاضر ضمن درک اهمیت این موضوع تلاش می‌شود تا با یک رویکرد مروری به بررسی میزان خسارات آلودگی‌های محیط زیستی فازهای پارس جنوبی از منظر حقوقی و داوری بین المللی پرداخته و راهکارهایی جهت کاهش این مشکل در آینده پیشنهاد شود.

کلیدواژه‌ها

آلودگی محیط زیستی، منافع عام، حقوق بین الملل، داوری بین الملل، منطقه ویژه اقتصادی-انرژی پارس.

۱- دانشجوی دکتری، حقوق بین الملل، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

ایمیل:

AliAkhlaghi.bu@gmail.com

۲- استادیار، گروه حقوق، واحد تهران شرق، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

ایمیل:

mirtorabi52@ut.ac.ir

مقدمه

به‌طور کلی، افزایش آگاهی عمومی در مورد محیط‌زیست و تدوین نظام‌های جبران خسارت محیط‌زیستی می‌تواند در حفاظت از محیط‌زیست و جبران خسارات ناشی از فعالیت‌های خطرناک مؤثر باشد. در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، مسئولیت جبران خسارات محیط‌زیستی به‌عنوان یک مسئله مهم مطرح می‌شود. این مسئولیت به تعهدات کشورها برای جبران خسارات به محیط‌زیست و تلاش برای جبران آسیب‌های ناشی از فعالیت‌های انسانی مرتبط است. (رنجبر و همکاران، ۱۴۰۰). اصول حقوق بین‌الملل محیط‌زیست از طریق روابط بین‌المللی و رویه‌های قضایی بین‌المللی به حقوق محیط‌زیست وارد می‌شوند. یکی از دلایل ارائه این اصول، توسعه صنعت و فناوری در کشورهای جهان و تأثیرات زیان‌رسان به محیط‌زیست حتی در مناطق فرامرزی کشورها است. این صدمات عموماً جبران‌ناپذیر به محیط‌زیست بین‌المللی منجر به گسترش اختلافات بین‌الدولی خواهد شد. این موضوع باعث می‌شود که اصول مورد بررسی از حالت نرم خارج شده و به اصولی مهم و قاعده‌مند به‌خصوص از طریق مسیر مراجع حقوقی بین‌المللی تبدیل شوند. (موسوی و همکاران، ۱۳۹۴).

اختلافات در روابط بین‌المللی ممکن است از مسائل مختلف ناشی شوند. امروزه یکی از اختلافات رو به افزایش، اختلافات ناشی از مسائل محیط‌زیستی بین‌المللی است که حیات بشر را تهدید می‌کند. به همین دلیل، در برخی موارد، از تضمینات کیفری برای حمایت از محیط‌زیست استفاده می‌شود. (کامران، ۱۴۰۱). این حوزه مسائل بین‌المللی در سطح جهانی با خلأ روبرو است و به‌همین دلیل، با ارجاع اختلافات مزبور به مراجع صالح، این مراجع که عمدتاً حقوقی و الزام‌آور هستند، نقش مکمل و اعلامی-توسعه‌ای در شناسایی اصول مهم محیط‌زیستی در روابط بین‌المللی دارند. احراز مسئولیت مدنی بین‌المللی در قبال خسارات محیط‌زیستی قطعاً مجازات‌ها مدنی ناشی از نفی تعهد بین‌المللی را به‌دنبال خواهد داشت، خواه این نفی مربوط به قواعد حقوق بین‌المللی عمومی باشد یا خواه به مفاد حقوق بین‌المللی محیط‌زیست. اصل حاکم بر مسئولیت مدنی باید جبران خسارت وارده به دیگران در اثر علل ناروا یا غیرقانونی ناشی از آن باشد. بنابراین، وجود ارکان مسئولیت مدنی در قبال خسارات محیط‌زیستی، نتیجه آن ایجاد حق شخص متضرر برای اقامه دعوی مدنی و مطالبه دعوی خواهد بود (فقیه حبیبی، ۱۳۹۹).

یافته‌های متخصصان نشان می‌دهد که اصل جلوگیری برای محیط‌زیست، به‌عنوان یک قاعده طلایی، چه از جنبه اکولوژیک و چه از لحاظ اقتصادی، بسیار مهم است. این اصل بر این اساس است که غالباً جبران آسیب‌های وارد شده به محیط‌زیست غیرممکن است. مهم‌ترین آسیب‌های جبران‌ناپذیر وارده به محیط‌زیست شامل انقراض گونه‌های جانوری و گیاهی، فرسایش خاک، تخلیه مواد آلوده‌کننده سخت تخریب در دریاها و مسیرهای آبی هستند. حتی اگر خسارات قابل جبران باشند، هزینه‌های بازپایی محیط‌زیست قابل‌توجهی دارند (آریا پارسا، ۱۳۹۳). اقدامات پیشگیرانه باید به‌منظور جلوگیری از ورود خسارات به محیط‌زیست و یا اتخاذ تدابیر ضروری پیش از اجرای یک فعالیت یا ساخت و ساز انجام شوند. نکته مهم این است که باید از خطرات شناخته شده و قابل‌پیش‌بینی، با استفاده از ابزارها و روش‌های مختلف، جلوگیری یا کاهش داد. حتی اگر این خطرات کم‌احتمال باشند، اصل پیشگیری باید به‌طور کامل رعایت شود.

آلن بویل معتقد است که حقوق محیط‌زیست در هیچ طبقه‌بندی یا نسل حقوق بشری قرار نمی‌گیرد. او تأکید می‌کند که از حقوق مدنی-سیاسی فعلی برای دسترسی اشخاص به اطلاعات محیط‌زیستی، مسائل قضایی، و روندهای مدنی استفاده شود. همچنین، داشتن یک محیط‌زیست سالم، حق اجتماعی و اقتصادی افراد است، که در میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز مورد تأکید قرار گرفته است. در نهایت، توجه به کیفیت محیط‌زیست به‌عنوان حق همبستگی و جمعی مردم برای تصمیم‌گیری درباره محیط‌زیست و منابع طبیعی ضروری است (بویل، ۲۰۱۴). پژوهش‌های زیادی در این زمینه انجام شده است که در ادامه به چند مورد اشاره می‌شود.

سلیم‌زاده و همکاران (۱۴۰۱) به بررسی خسارت‌های ناشی از آلودگی‌های نفتی بر محیط‌زیست از منظر حقوق و اخلاق محیط‌زیستی پرداختند. قضات محاکم ایران ملزم‌اند بر اساس قوانین داخلی که منبعث از اصول فقهی و اخلاقی است و همچنین کنوانسیون‌های بین‌المللی که براساس آن اصول قانون‌اساسی و مواد قوانین عادی تصویب و جایگاهی هم‌عرض با قانون دارند به اختلافات رسیدگی کنند. متأسفانه، با توجه به آرای صادره از محاکم ایران این نتیجه استنباط می‌شود که عموم آرا اصول حقوق محیط‌زیست و همچنین اصول اخلاق محیط‌زیستی را رعایت نکرده‌اند و تأثیری بر توسعه هنجارهای محیط‌زیستی پیشگیری و جبران خسارت آلودگی‌های نفتی نداشته‌اند.

فتحی و همکاران (۱۴۰۱) به بررسی تعهدات دولت‌ها در قبال آلودگی‌های محیط‌زیست دریایی با تأکید بر اخلاق محیط‌زیستی و کنوانسیون حقوق دریاها پرداختند. نتایج نشان داد تعهدات دولت‌ها در قبال آلودگی‌های محیط‌زیست دریایی و رعایت اصول اخلاق محیط‌زیستی به‌ویژه دولت‌های عضو کنوانسیون حقوق دریاها در راستای سه وظیفه اصلی، پیشگیری، کاهش و کنترل آلودگی است. کنوانسیون حقوق دریاها، تعهدات دولت‌ها را شامل تعهد به همکاری، کمک‌های فنی، نظارت، قانون‌گذاری، اجرا و ضمانت می‌داند. بی‌شک، دولت‌ها نباید برای بهره‌مند شدن از سود اقتصادی، از حاکمیت، تفسیری ارائه کنند که مخالف اصول حقوق بین‌الملل و اصول اخلاق محیط‌زیستی و به قیمت آسیب به محیط‌زیست باشد.

نوشاد (۱۴۰۱) در پژوهشی به بررسی ضوابط و استانداردهای محیط‌زیستی در راستای مسئولیت حقوقی ناشی از آلودگی خلیج فارس و کنوانسیون‌های بین‌المللی پرداخت. نتایج نشان داد وضعیت کلی محیط‌زیستی خلیج فارس با وجود کنوانسیون‌های حقوق دریایی و همچنین مقررات ملی که توسط کشورهای ساحلی به تصویب رسیده در شرایط نگران‌کننده‌ای قرار دارد و اگر به همین منوال ادامه یابد در آینده‌ای نه‌چندان دور این گستره نیلگون به مردابی بد بو و آزاردهنده تبدیل خواهد شد که موجب آزار ساحل‌نشینان و برهم‌خوردن شرایط محیط‌زیستی و اکوسیستمی آن خواهد گردید. سهیلی و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهشی به بررسی مسئولیت بین‌المللی ناشی از خسارات محیط‌زیستی پرداختند. این مقاله به بررسی ابعاد مختلف مسئولیت مدنی ناشی از خسارات محیط‌زیستی می‌پردازد و در این راستا، ابتدا به تفکیک زیان‌دیدگان این نوع خسارات، که می‌توانند شامل طبیعت و یا انسان باشند، پرداخته می‌شود. سپس، ماهیت و تابعیت حقوقی (عمومی یا خصوصی) این مسئولیت مورد واکاوی قرار می‌گیرد.

در ادامه، با اتکا به مبنای "مسئولیت محض" در زمینه خسارات محیط‌زیستی، ارکان این مسئولیت، شیوه‌های جبران خسارت و دادگاه صالح برای رسیدگی به دعاوی مربوطه تبیین و تشریح می‌شوند. رنجبر و همکاران (۱۴۰۰) به بررسی جبران خسارت قربانیان محیط‌زیستی در فقه و حقوق بین‌الملل محیط‌زیست پرداختند. نتایج نشان داد عدم امکان تعیین دقیق میزان خسارت و گاهی عدم امکان جبران خسارت به‌صورت اعاده به وضعیت سابق از چالش‌های فرارو در زمینه جبران خسارت قربانیان محیط‌زیستی در حقوق بین‌الملل است. جبران خسارت محیط‌زیستی بر اساس قواعد موجود مسئولیت مدنی مانند تقصیر، پاسخگو نبوده و الزام است. هم در حقوق داخلی و هم در اسناد بین‌المللی به مسئولیت مطلق توجه شود.

عباسی تبریزی (۱۴۰۰) به بررسی تحولات حقوق بین‌الملل در خصوص جبران خسارت ناشی از آلودگی‌های نفتی پرداختند. تدوین شاخص‌های خسارت محیط‌زیستی، علاوه بر جلوگیری و پیشگیری از وقوع آلودگی‌های محیط‌زیستی، به احراز مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در وقوع خسارات محیط‌زیستی کمک شایانی می‌نماید، لذا بررسی و تحلیل امکان تدوین شاخص‌های خسارات محیط‌زیستی در معاهدات بین‌المللی برای اثبات مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.

کریمی و سجادی‌کیا (۱۴۰۰) به بررسی مسئولیت مدنی ناشی از خسارات محیط‌زیستی در حقوق ایران و اسناد بین‌المللی پرداختند. نتایج نشان داد که مسئولیت مطلق در این شرایط بهترین نوع مسئولیت مدنی می‌باشد که می‌تواند در مورد خسارات محیط‌زیستی اعمال شود و بر همین اساس است که در اسناد بین‌المللی این نوع از مسئولیت اتخاذ گردیده است؛ ولی در حقوق ایران مسئولیت مدنی مبتنی بر تقصیر می‌باشد که در مورد زیان‌های محیط‌زیستی هم اعمال می‌گردد که با ماهیت محیط‌زیست متناسب نمی‌باشد. حل و فصل اختلافات محیط‌زیستی در سطوح ملی و بین‌المللی به دلیل ماهیت خاص این نوع چالش‌ها، نیازمند الزامات و رویکردهای منحصر به فردی است. دو ویژگی بارز این نوع اختلافات، پیچیدگی را به‌طور قابل‌توجهی افزایش می‌دهد: اول ماهیت فرامرزی مسائل

محیط‌زیستی: مسائل محیط‌زیستی به ندرت محدود به مرزهای جغرافیایی یک کشور یا منطقه خاص می‌شوند. دامنه، وسعت و اهمیت این چالش‌ها غالباً به گونه‌ای است که طیف گسترده‌ای از بازیگران را در سطوح مختلف، از محلی تا جهانی، درگیر می‌کند. این بازیگران شامل دینفعان محلی، افراد، گروه‌های دینفع ملی، مشاغل کوچک و متوسط، بازیگران بین‌المللی، شرکت‌های چندملیتی، سازمان‌های غیردولتی بین‌المللی، دولت‌ها، سازمان‌های منطقه‌ای و نهادهای بین‌المللی می‌شوند. حضور و مشارکت فعال تمامی این دینفعان در فرآیند حل و فصل اختلافات محیط‌زیستی، امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. دوم پویایی و عدم قطعیت ذاتی در مسائل محیط‌زیستی: سیستم‌های محیط‌زیستی از روابط پیچیده و چندجانبه‌ای برخوردارند و چالش‌های محیط‌زیستی غالباً در شرایطی پویا و در حال تغییر پدید می‌آیند. این امر، تعیین دقیق علت و ریشه اصلی این مشکلات را به‌طور قابل‌توجهی دشوار می‌کند. پیش‌بینی دامنه و شدت پیامدهای این چالش‌ها نیز به‌دلیل پیچیدگی ذاتی سیستم‌های محیط‌زیستی، کاری دشوار و غالباً غیرممکن است. در بسیاری از موارد، بازگرداندن شرایط به حالت پیش از وقوع آسیب‌های محیط‌زیستی، به‌دلیل ماهیت غیرقابل برگشت برخی از این صدمات، عملاً غیرممکن یا بسیار پرهزینه است. علاوه بر این، عدم قطعیت‌های علمی و فنی مرتبط با مسائل محیط‌زیستی، پیشگیری از بروز خسارات و یافتن راه‌حل‌های جبرانی مناسب را نیز به‌طور قابل‌توجهی پیچیده می‌کند. (دبیری و همکاران، ۱۳۹۲).

اساسنامه دیوان بین‌المللی محیط‌زیست اعلام می‌کند که این دیوان از حق همگان بر داشتن محیط‌زیست سالم حمایت می‌نماید. با این حال، جامعه بین‌المللی هنوز این حق را به‌طور کامل به رسمیت نشناخته است و تنها تعداد کمی از معاهدات، حق مزبور را پذیرفته‌اند. موانع موجود در راه دستیابی به توافق درباره این حق می‌تواند موفقیت دیوان را به خطر بیندازد. همچنین، محدودکردن صلاحیت دیوان به مسائل خاص، به‌دلیل گستردگی مسائل محیط‌زیستی و امکان قرارگیری برخی موضوعات مهم خارج از حیطه آن، گزینه رضایت‌بخشی نیست. از این‌رو، اهمیت شناخت و بررسی دقیق خسارات آلودگی محیط‌زیستی از منظر حقوقی واضح است تا با اتخاذ تدابیر مناسب، از پیامدهای زیانبار آن جلوگیری شود. بر این اساس مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که میزان خسارات آلودگی‌های محیط‌زیستی فازهای پارس جنوبی از منظر حقوقی و داوری بین‌المللی چگونه است و راهکارهای مقابله با آن چیست؟ با توجه به این هدف، سوالات زیر در پژوهش حاضر واکاوی خواهند شد:

۱. وضعیت داورهای حقوقی خسارات آلودگی محیط‌زیستی در فازهای مختلف منطقه ویژه اقتصادی-انرژی پارس کدامند؟
۲. تدابیر حقوقی و قانونی برای پیشگیری از خسارات آلودگی محیط‌زیستی در فازهای مختلف منطقه ویژه اقتصادی-انرژی پارس کدامند؟
۳. نارسایی‌های داوری بین‌المللی در رسیدگی به اختلافات مربوط به خسارات آلودگی محیط‌زیستی در فازهای مختلف منطقه ویژه اقتصادی-انرژی پارس چیست؟
۴. راهکارهای ملی و بین‌المللی کاهش خسارات آلودگی محیط‌زیستی در فازهای مختلف منطقه ویژه اقتصادی-انرژی پارس کدامند؟

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر اسنادپژوهی می‌باشد. در این شیوه از پژوهش با بررسی مبانی نظری و پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه موضوع پژوهش تلاش می‌شود تا به سوالات و اهداف طراحی شده پاسخ داده شود. در حقیقت جامعه آماری این پژوهش تمامی مقالات و کتب و مطالب منتشر شده در زمینه موضوع مورد نظر می‌باشد. روش تحلیل نیز به شیوه تحلیل محتوا است و محتوای تمامی منابع یافته شده بررسی و تحلیل می‌شوند.

یافته‌ها

برای افزایش شفافیت و حفظ حقوق بشر و محیط‌زیست، ارزیابی دقیق میزان و انواع خسارات آلودگی محیط‌زیستی از اهمیت بالایی برخوردار است. اما جبران خسارات محیط‌زیستی همواره با مشکلاتی روبرو است از جمله اینکه این خسارات به‌راحتی قابل‌ارزیابی نیست و در اغلب مواقع، برقراری مجدد وضعیت سابق امکان‌پذیر نمی‌باشد. لذا استفاده از مکانیسم‌های داوری بین‌المللی برای حل

اختلافات مرتبط با آلودگی محیط‌زیستی، به‌عنوان یکی از مکانیسم‌های موثر در این زمینه می‌تواند مفید باشد. اهمیت فرآیندهای قضایی و داوری بین‌المللی در حفظ محیط‌زیست و کاهش خسارات ناشی از آلودگی محیط‌زیستی، از اهمیت بالایی برخوردار است و توسعه قوانین و مقررات محیط‌زیستی و تأمین مالی برای اجرای آن‌ها از جمله راهکارهای موثر در کاهش خسارات محیط‌زیستی از منظر حقوقی و داوری می‌باشد. لذا محیط‌زیست و اهمیت حفاظت از آن یکی از مباحث بسیار مهم امروزی می‌باشد که با توجه به فجایع امروزی که شاهد آن هستیم در صدر امور بین‌المللی قرار دارد. این فجایع ناشی از خساراتی هستند که از طرف اشخاص و یا دولت‌ها به محیط‌زیست وارد می‌شوند و بدیهی می‌نماید که بایستی قواعد مسئولیت مدنی را حاکم بر آن دانست و جبران خساراتی که از طرف آنان وارد می‌گردد را برعهده آنان قرار داد. مسئولیت مدنی ناشی از محیط‌زیست هم در قوانین بین‌المللی و هم در قانون ایران تعریف شده است ولی ممکن است تعاریف متفاوتی برای تعیین نوع مسئولیت مدنی وجود داشته باشد.

کاستی‌های موجود در زمینه این قوانین و سرعت افزایش آلودگی‌های محیط‌زیستی به‌عنوان یکی از بزرگترین چالش‌های محیط‌زیستی در دنیا که موجب ایجاد خسارات جدی برای اکوسیستم‌ها، جانوران، گیاهان و انسان‌ها می‌شود. این موضوع باعث شده است که مسئله حقوقی درخصوص آلودگی محیط‌زیستی از جهات مختلف مطرح شود، از جمله مسئله پیگیری وضع قوانین و مقررات محیط‌زیستی، تعیین مسئولیت‌ها و مجازات‌ها متصل به آلودگی‌ها و سایر موارد مشابه. داوری بین‌المللی نیز به‌عنوان یک مکانیسم حل اختلاف درخصوص خسارات آلودگی محیط‌زیستی مورد بررسی قرار می‌گیرد، اما چالش‌های زیادی نیز در این زمینه وجود دارد. بررسی میزان خسارات آلودگی محیط‌زیستی از منظر حقوقی و داوری بین‌المللی، نیازمند تحلیل دقیق و دوستانه ارتباط بین کشورها و سازمان‌های بین‌المللی است. بر این اساس شناخت بیشتر قوانین و مقررات مرتبط با موضوع فوق یکی از ضرورت‌های پژوهشی است که بررسی آن می‌تواند زمینه‌ساز کاهش اثرات سوء آن باشد.

درحال حاضر، وضعیت داورهای حقوقی درخصوص خسارات آلودگی محیط‌زیستی در فازهای مختلف منطقه ویژه اقتصادی-انرژی پارس به‌عنوان یک موضوع حساس و پیچیده مطرح است. از یک سو، برخی از اختلافات مرتبط با خسارات آلودگی محیط‌زیستی ممکن است به روش داوری بین‌المللی به‌منظور حل و فصل اختلافات ارجاع شوند. در چنین مواردی، داورهای حقوقی به‌منظور تشخیص و تبیین قوانین و مقررات مربوط به این نوع اختلافات و صدور رای‌های قابل اجرا برای حل آن‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرند. از سوی دیگر، وضعیت داورهای حقوقی ممکن است مورد انتقاد و اختلاف قرار گیرد، زیرا برخی از نگرانی‌ها و انتظارات مرتبط با عدم توانایی داوران در صدور رای به منفعت محیط‌زیستی و حقوق کاربران محیط‌زیستی وجود دارد. بنابراین، لازم است که دولت، سازمان‌های مربوطه و جوامع محلی برای پایش و ارزیابی عملکرد داوران حقوقی در رسیدگی به خسارات محیط‌زیستی مداوم و دقیق صورت گیرد تا اطمینان حاصل شود که بهترین تصمیمات برای حفظ و حفاظت از محیط‌زیستی فازهای مختلف منطقه ویژه اقتصادی-انرژی پارس اتخاذ شده است.

اصول قضایی حمایت محیط‌زیستی

این اصول به این دلیل مهم و پرداختن به آن‌ها ضروری است که راهبرد قانون‌گذاری، اجرایی و قضایی در حوزه محیط‌زیست را مشخص می‌کنند. بدین معنی که زمانی عملکرد مجلس در قانون‌گذاری و نظارت بر فعالیت سازمان‌ها در حیطه محیط‌زیست، عملکرد قوه مجریه (اعم از سیاست‌گذاری، اجرا و نظارت بر اجرا) و همچنین قوه قضائیه (اعم از پیشگیری و صدور حکم جبران قضایی) موثر و کارآمد خواهد بود که به این اصول توجه جدی داشته باشند:

الف) اصل پیشگیری: یافته‌های کارشناسان نشان می‌دهد که اصل پیشگیری برای محیط‌زیست چه از جنبه بوم‌شناختی و چه از لحاظ اقتصادی به‌عنوان یک قاعده اصلی محسوب می‌شود؛ زیرا اغلب خسارات وارد شده به محیط‌زیست غیرقابل جبران هستند. این خسارات جبران‌ناپذیر شامل مواردی همچون انقراض گونه‌های جانوری و گیاهی، فرسایش خاک، ریزش مواد آلوده در دریاها و مسیرهای آبی است که وضعیت‌های برگشت‌ناپذیری را ایجاد می‌کنند. حتی اگر خسارات قابل جبران باشند، هزینه‌های احیا بسیار خواهد بود (آریا پارسا، ۱۳۹۳). اقدامات پیشگیرانه باید با هدف جلوگیری از ورود آسیب به محیط‌زیست یا انجام اقدامات لازم قبلی

اتخاذ شوند. همچنین این اصل باید قبل از اجرای هر فعالیت یا ساخت‌وساز اعمال گردد. نکته مهم این است که باید از خطرات شناخته‌شده و قابل پیش‌بینی با هر ابزار و روش ممکن، از جمله تغییر مواد اولیه خام یا تکنیک‌های تولید، جلوگیری یا به‌شدت کاهش داد. بنابراین ارزیابی اقدامات باید امکان شناخت هرچه بهتر خطر و یافتن ابزارهای کاهش یا حذف آن را فراهم کند.

ب) اصل احتیاطی: اصل احتیاط مبتنی بر ابهامات علمی درخصوص امکان بروز خسارت به محیط‌زیست است و هدف آن حداکثر حفاظت از محیط‌زیست می‌باشد (فهیمی و مشهدی، ۱۳۹۳). طبق بند ۱۵ بیانیه ریو، دولت‌ها باید به نسبت توانایی خود، رویکرد احتیاطی را به‌طور گسترده اعمال کنند. در صورت وجود تهدیدات جدی و غیرقابل برگشت، فقدان قطعیت علمی کامل نباید به‌عنوان دلیلی برای تعویق اقدامات موثر اقتصادی جهت جلوگیری از تخریب محیط‌زیست به کار گرفته شود.

ج) پرداخت توسط آلوده‌ساز: آلوده‌کنندگان عموماً باید هزینه‌های اقدامات کنترل آلودگی را بپردازند. بر اساس بند ۳ ماده ۱۱۱۰ قانون محیط‌زیست فرانسه (با اصلاحات مصوب ۲۷ فوریه ۲۰۰۲)، هزینه‌های مربوط به جلوگیری، کاهش آلودگی و اقدامات حفاظت از محیط‌زیست باید توسط آلوده‌کننده تأمین شود.

د) اصل توسعه پایدار: اصل توسعه پایدار با هدف فراهم‌آوردن تعادل میان سه رکن جدایی‌ناپذیر - پیشرفت اقتصادی، پیشرفت اجتماعی و حفاظت از محیط‌زیست - مطرح گردید.

ه) اصل جبران خسارات محیط‌زیستی: خسارات محیط‌زیستی، با توجه به ویژگی‌های خاصی که دارند، ضرورت استفاده از رویکردهای مبتنی بر مسئولیت و خطر را تقویت می‌کنند. این خسارات معمولاً غیرقابل جبران، طولانی‌مدت و از نظر اثبات دشوار هستند. بر این اساس، طبق ماده ۴ منشور محیط‌زیست فرانسه، هر فرد باید در چارچوب مقررات قانونی، نسبت به جبران خساراتی که به محیط‌زیست وارد می‌کند، اقدام نماید.

و) اصل مشارکت: اصل مشارکت دارای دو وجه است: حق دسترسی به اطلاعات و حق مشارکت در فرآیندهای تصمیم‌گیری. همچنین می‌توان به کنوانسیون دسترسی به اطلاعات، مشارکت عمومی در تصمیم‌گیری‌ها و دسترسی به عدالت در زمینه محیط‌زیست (کنوانسیون ۱۹۹۸ آرهایس) اشاره کرد. این اصل، حقی است که به بازیگران اجتماعی متنوع در زمینه نحوه برخورد با مسائل زیست‌محیطی تعلق دارد.

ز) اصل عدالت محیط‌زیستی: اصل عدالت در حوزه محیط‌زیست به‌دنبال تأمین قوانین و تخصیص منصفانه منابع کمیاب توسط مقامات است. هدف این است که مطمئن شویم منافع ناشی از منابع محیط‌زیستی و همچنین هزینه‌های حفاظت و هرگونه تخریب احتمالی، به‌طور عادلانه در میان همه اعضای جامعه تقسیم می‌شود.

ح) امانت عمومی: مفهوم امانت عمومی، ایده‌ای است که بیان می‌کند نسل حاضر مسئول نگهداری از منابع طبیعی برای نسل‌های آینده است. اگر این نظریه به‌عنوان اصلی حقوقی پذیرفته شود، به این معنا است که دولت‌ها مسئول مدیریت و بهره‌برداری صحیح از برخی مواهب عمومی، از جمله منابع طبیعی، به‌نفع شهروندان هستند (همتی، ۱۳۹۷).

نارسایی‌های قضایی محیط‌زیستی: حمایت کیفری از محیط‌زیست نقش عمده‌ای در جهت تحقق اهداف محیط‌زیستی و تضمین اجرای قوانین مربوطه دارد، در قوانین حفاظت محیط‌زیست و منابع طبیعی نیز این دیدگاه یعنی حمایت کیفری مورد توجه قانون‌گذار قرار گرفته است. اکثراً مواد کیفری در قالب قوانین خاص محیط‌زیست گنجانده شده است (غیر از ماده ۶۹۰ قانون مجازات اسلامی) به این صورت که مقررات مربوط به جرایم و مجازات‌های ناشی از آلودگی در هر یک از قوانین جلوگیری از آلودگی هوا، آب و خاک یا قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست و جرایم و مجازات‌های مربوط به منابع طبیعی به ترتیب در قوانین حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع، شکار و صید و حفاظت و بهره‌برداری از منابع آبی جمهوری اسلامی ایران در فصول جداگانه درج شده است. در قوانین و آیین‌نامه‌های مربوط به حفاظت محیط‌زیست بخشی جنبه کیفری دارند که در مقام تجزیه و تحلیل آن‌ها، نکات زیر قابل توجه است:

• بخشی از محتوای موجود در قانون‌های حفاظت از محیط‌زیست در ایران، به‌دلیل گذشت زمان، دیگر پاسخگوی نیازهای امروز زیست‌محیطی، ضرورت بازنگری مستمر در قوانین و مقررات زیست‌محیطی را آشکار می‌سازد.

این امر می‌تواند به‌روز آمدسازی چارچوب قانونی در این حوزه کمک کند. (یزدانی، ۱۳۸۵).

• یکی دیگر از موارد ایراد وارد بر مقررات محیط‌زیستی کشور، که ریشه در کهنگی قوانین و تورم اقتصادی جامعه دارد، موضوع ناچیز و ناکافی بودن میزان جریمه‌های مالی و غیرمالی است. بررسی میزان جریمه‌های نقدی یا مدت حبس مقرر در قوانین مختلف نشان می‌دهد که در هنگام تصویب این قوانین و با توجه به وضعیت اقتصادی آن زمان، این میزان جریمه‌ها مناسب و قابل توجه بوده‌اند. اما با گذشت زمان و کاهش ارزش پول، عدم تغییر در میزان ریالی جریمه‌ها باعث ایجاد ناهماهنگی و تفاوت قابل توجه بین جریمه‌ها و جرم مربوط به آن شده است که نیازمند اصلاح است. این مشکل به‌ویژه در مورد جرائم مربوط به آلودگی هوا بیشتر جلوه می‌کند. به‌عنوان مثال، قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا مصوب سال ۷۴ فقط مجازات جریمه‌های نقدی را برای صاحبان منابع آلاینده در نظر گرفته است. با توجه به پایین بودن میزان این جریمه‌ها، امروزه نمی‌توانند به‌عنوان مجازات موثری محسوب شوند. حتی میزان جریمه‌های نقدی برای مسئولان واحدهای صنعتی که در اصلاحیه سال ۸۳ پیش‌بینی شده نیز کافی نیست.

• آلودگی یا تخریب محیط‌زیست ممکن است عمداً یا از روی بی‌احتیاطی صورت پذیرد. اگرچه بین این دو حالت باید تفاوت قائل شد و با کسانی که عمداً محیط‌زیست را آلوده می‌کنند شدیدتر برخورد کرد. با این حال، با توجه به اینکه بسیاری از تخلفات و فعالیت‌های ضد محیط‌زیست از روی بی‌توجهی صورت می‌پذیرد و نتایج آن مشابه حالتی است که عمداً صورت می‌گیرد، به‌نظر می‌رسد تحقق جرایم علیه محیط‌زیست را نباید منوط به عمدی بودن آن‌ها کرد. در نهایت می‌توان برای موارد عمدی، مجازات و شدت عمل بیشتری قائل شد. اما در برخی از مقررات، از جمله ماده ۴۵ قانون توزیع عادلانه آب، تحقق جرم آلودن رودخانه‌ها به‌وسیله افزودن مواد خارجی به عمدی بودن آلوده‌سازی منوط گردیده است که در این مورد باید نسبت به حذف این قید اقدام کرد.

• نکته‌ای که در قانون شکار و صید مصوب ۱۳۴۶/۰۳/۱۶ در حمایت بیشتر از محیط‌زیست، به‌چشم می‌خورد، مسئله شروع به جرم است. ماده ۱۵ قانون فوق‌الذکر شروع به شکار جانوران وحشی را نیز جرم محسوب و مرتکب را مستحق تحمل حداقل مجازات مقرر در قانون دانسته است، اما متأسفانه در هیچ یک از قوانین محیط‌زیستی بعدی ذکری از شروع به جرم نشده است. لازم است در خصوص موضوعاتی همچون آلودگی هوا، نابودی و تخریب جنگل‌ها و مراتع، آلودگی صوتی و مسائل مشابه، می‌توان بر این نظر بود که شروع وقوع چنین مسائلی باید به‌عنوان آغاز ارتکاب جرم در نظر گرفته شود.

• در زمینه مبارزه با آلودگی‌های رادیواکتیو و اثرات زیان‌بار اشعه، تنها یک قانون در سال ۱۳۶۸ تصویب شده است. درحالی‌که کاربرد اشعه در امور مختلف زندگی بشر گسترش یافته است، ضروری است که برای مقابله با آثار مخرب اشعه و مواد رادیواکتیو، قوانین و مقررات دقیق‌تر و جامع‌تری تدوین و تصویب گردد. همچنین در زمینه دفن زباله‌های هسته‌ای نیز لازم است که با رعایت منافع ملی کشور، مقررات مناسبی وضع شود. به‌طور کلی، کشور ایران در این حوزه با خلاء بیشتری مواجه است و نیاز به اقدامات گسترده‌تری دارد.

• قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست مصوب سال ۱۳۵۳ یک قانون نسبتاً مناسب بوده و به سازمان حفاظت محیط‌زیست اختیارات گسترده‌ای برای جلوگیری از فعالیت و تعطیلی واحدهای آلوده‌کننده محیط‌زیست داده است. براساس این قانون، سازمان حفاظت محیط‌زیست می‌تواند مستقیماً به واحدهای آلوده‌کننده اخطار داده و تا رفع آلودگی از فعالیت آن‌ها جلوگیری کند. اما متأسفانه شواهد حاکی از آن است که این سازمان نتوانسته از این اختیارات خود به‌نحو مطلوب استفاده کند و عوامل و فشارهای مختلفی موجب شده‌اند که سازمان نتواند به‌خوبی از این حق خود در راستای حمایت از محیط‌زیست بهره‌برداری کند.

• برای اصلاح و تکمیل قوانین گذشته، سازمان حفاظت محیط‌زیست اقدام به تهیه لایحه‌ای برای تشدید مجازات عاملان آلودگی و تخریب محیط‌زیست و قاچاقچیان بازی‌های شکاری کرده است. این لایحه از سال ۱۳۷۹ در دست پیگیری است، اما هنوز به‌تصویب نرسیده است. در این لایحه، میزان جریمه‌های نقدی نسبت به قوانین پیشین افزایش یافته است. اما اشکال اساسی وارد بر این لایحه مربوط به بندهای ماده ۱ آن است که جرایم علیه محیط‌زیست را به‌عنوان جرایم منوط به حصول نتایج خاصی در نظر گرفته است. (آشنایی با حقوق محیط‌زیست، ۱۳۹۵).

در ادامه مهم‌ترین کاستی‌های موجود در زمینه قوانین ملی و بین‌المللی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

کاستی‌های داوری بین‌المللی در رسیدگی به اختلافات مربوط به خسارات آلودگی محیط‌زیستی

- عدم توافق بر سر ابعاد و اندازه خسارات محیط‌زیستی و مقدار غرامت‌های قابل پرداخت.
- عدم توافق در مورد مسئولیت و تعهدات طرفین مربوط به پیشگیری و کاهش خسارات آلودگی محیط‌زیستی.
- عدم توافق در خصوص روش‌های محاسبه و ارزش‌گذاری خسارات محیط‌زیستی.
- عدم توافق در انجام اقدامات و تدابیر جبران خسارات محیط‌زیستی و پیشگیری از آن‌ها.
- عدم توافق بر سر میزان و طریقه پرداخت غرامت‌های مالی به‌عنوان جبران خسارات محیط‌زیستی.
- ناسازگاری در تفسیر تفاهم‌نامه‌ها و قراردادهای مربوط به مسائل محیط‌زیستی.
- تضاد در استفاده از شواهد علمی و تخصصی برای اثبات خسارات محیط‌زیستی و مقدار آن‌ها.
- نقض تعهدات مربوط به پیشگیری، کاهش و جبران خسارات محیط‌زیستی توسط یک یا هر دو طرف مربوطه.

نتیجه‌گیری

با توجه به افزایش آلودگی و تخریب محیط‌زیست، همچنین رشد بی‌رویه جمعیت و کاهش منابع طبیعی، بحران‌های محیط‌زیستی مکرر رخ می‌دهند. در این راستا، قوانین و مقررات محیط‌زیست نقش مهمی در اعمال مدیریت هوشمندانه و تحقق اهداف برنامه‌های محیط‌زیستی ایفا می‌کنند. منطقه ویژه اقتصادی-انرژی پارس شامل ۲۴ فاز استخراج، تولید و صادرات گاز است. برای بررسی اثرات زیست محیطی این پروژه‌ها، شناسایی فعالیت‌ها و فرآیندهای آن در مراحل ساخت و بهره‌برداری اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد. به‌همین دلیل، طبق دستورالعمل شورای عالی محیط‌زیست، پروژه‌های نفت و گاز باید دارای گزارش ارزیابی اثرات زیست محیطی باشند و اجرای آن‌ها منوط به تصویب این گزارش است.

در سطح کشور قوانین محیط‌زیستی شاخه مهم و مستقلى از حقوق عمومى محسوب مى‌شود که از اصل پنجاهم قانون اساسی نشأت گرفته و با تصویب قوانین مربوط به ارزیابی اثرات زیست محیطی رشد و تکامل نسبی یافته است. علیرغم این پیشرفت، برای رسیدن به وضعیت مطلوب و حفاظت بهتر از محیط‌زیست پارس جنوبی، اصلاحات گسترده‌تری در نظام حقوقی و قضایی داخلی و بین‌المللی مورد نیاز است. این تحقیق به تجزیه و تحلیل ارکان این اصل پرداخته، اما واقعیت آن است که قوانین عادی به‌طور کامل به این موضوع نپرداخته‌اند. مفاهیمی همچون حقوق نسل‌های آینده و مکانیزم‌های اجرایی اعمال این حقوق از جمله موضوعاتی هستند که نه در قانون اساسی و نه در قوانین معمول به آن اشاره شده است.

محور اصلی مفهوم مشارکت در راستای محافظت از محیط‌زیست، بر نقش بازیگران غیردولتی متمرکز است. زیرا بدون دخالت و مشارکت این گروه‌ها، این مفهوم در عمل از معنا تهی خواهد شد. در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، نقش‌دهی به این بازیگران از اهمیت فراوانی برخوردار است. چرا که آن‌ها می‌توانند به‌خوبی در فرآیندهای تصمیم‌گیری زیست محیطی و همچنین تقاضای رسیدگی قضایی مشارکت داشته باشند. دانش تخصصی برخی از سازمان‌های غیردولتی محیط‌زیستی، منبع ارزشمندی برای طراحی و اجرای برنامه‌ها و سیاست‌های زیست محیطی به‌شمار می‌رود. به‌عنوان مثال، تجربیات و همکاری این نهادها در مطالعات ارزیابی آثار زیست محیطی بسیار مفید است. همچنین مشارکت آن‌ها در فرآیندهای قضایی مربوط به محیط‌زیست دارای اهمیت است؛ زیرا این سازمان‌ها اغلب به‌عنوان مدافعان واقعی محیط‌زیست در مراحل مختلف دادرسی حضور می‌یابند. فعال‌سازی و مشارکت این نهادها در تحقق هدف اصلی اصل پنجاهم قانون اساسی (حفاظت از محیط‌زیست) می‌تواند به زمامداری زیست محیطی و مردم‌سالاری مشارکتی منجر شود.

مسئله مرتبط با خسارات ناشی از آلودگی محیط‌زیستی در طرح‌های پارس جنوبی در داخل این سازمان با چالش‌های متعددی مواجه است. در حال حاضر، بیشتر قوانین موجود وظیفه حفاظت از محیط‌زیست را برعهده سازمان حفاظت محیط‌زیست گذاشته‌اند،

در حالی که این موضوع فراتر از یک بخش خاص می‌باشد. بنابراین، باید با درون‌سازی حفاظت از محیط‌زیست در سایر نهادها، سازمان‌ها و وزارتخانه‌ها، هماهنگی‌های لازم برای جلوگیری از تداخل صلاحیت‌ها صورت گیرد تا از این منظر بتوان امیدوار بود که همکاری‌ها در حوزه حفاظت از محیط‌زیست تقویت و تسهیل شود. در ارتباط با میزان خسارات ناشی از آلودگی محیط‌زیستی در طرح‌های پارس جنوبی از منظر حقوقی و داوری بین‌المللی و کاهش آن، می‌توان راهکارهای زیر را ارائه کرد.

- اجرای طرح‌های پایداری برای مدیریت پسماندها و زباله‌ها.
 - استفاده از فناوری‌های پاک و سبز برای کاهش انتشار آلاینده‌ها.
 - افزایش آگاهی عمومی در مورد اهمیت حفاظت از محیط‌زیستی و مبارزه با آلودگی.
 - اجرای برنامه‌های جامع جلوگیری از آلودگی هوا و آب.
 - استفاده از منابع انرژی تجدیدپذیر به جای منابع آلاینده.
 - ایجاد مناطق سبز و پارک‌های شهری برای ترخیص آلاینده‌ها.
 - حفاظت از منابع آب و حفظ تعادل بیولوژیکی در آب‌های فازهای پارس جنوبی.
 - استفاده از فناوری‌های نوین برای کنترل آلاینده‌ها.
 - توسعه سیاست‌ها و قوانین حفاظت از محیط‌زیستی و اجرای موثر آن‌ها.
 - ارتقای سطح بهره‌وری انرژی و منابع طبیعی در فازهای پارس جنوبی.
 - ایجاد شبکه‌های حمایتی برای حفاظت از گونه‌های زیستی مهم.
 - آموزش و آگاهی‌رسانی به کشاورزان و صنایع در مورد روش‌های پایدار تولید.
 - اجرای برنامه‌های جلوگیری از تخریب اکوسیستم‌های حساس.
 - ایجاد تسهیلات و امکانات برای بازیافت و استفاده مجدد از منابع.
 - همکاری با ارگان‌های بین‌المللی جهت اجرای برنامه‌های مشترک حفاظت از محیط‌زیستی.
 - ایجاد توافق‌نامه‌های بین‌المللی برای حفاظت از محیط‌زیستی فازهای پارس جنوبی.
 - تشویق به همکاری و تبادل تجارب با کشورهای دیگر برای اجرای برنامه‌های مشترک حفاظت از محیط‌زیست.
 - ایجاد بنیادها و صندوق‌های بین‌المللی جهت پشتیبانی مالی از پروژه‌های حفاظت از محیط‌زیستی.
 - استفاده از استانداردهای بین‌المللی برای ارزیابی و کنترل محیط‌زیستی فازهای پارس جنوبی.
 - تقویت همکاری با سازمان‌ها و مراکز بین‌المللی مرتبط با محیط‌زیست برای اجرای برنامه‌های مشترک حفاظتی.
- ایران کشوری با تنوع بی‌نظیر در طبیعت و محیط‌زیست است. هریک از قوای سه‌گانه به‌نوبه خود می‌توانند نقش مهمی در حفاظت از این میراث ارزشمند ایفا کنند. مجلس شورای اسلامی باید قوانین و مقررات لازم را برای اجرای اصول حقوق محیط‌زیست تصویب کند. دولت نیز باید با اجرای دقیق این قوانین، گام‌های موثری در جهت بهبود وضعیت محیط‌زیست بردارد. موارد مهمی همچون آلودگی‌های پارس جنوبی، بحران دریاچه ارومیه و تالاب انزلی، و آلودگی کلان‌شهرها نیازمند اقدام عاجل و راهکارهای ریشه‌ای هستند. رویکردهای موقتی و مسکنی گرچه در کوتاه‌مدت مفید باشند، در بلندمدت کارساز نخواهند بود. پایداری محیط‌زیست نیازمند همکاری و همراهی همه‌جانبه است. در کل با توجه به مطالب فوق می‌توان گفت که از آنجا که خسارات آلودگی محیط‌زیستی در فازهای پارس جنوبی می‌تواند تأثیرات گسترده‌ای بر زیستگاه‌ها و جامعه محلی داشته باشد، لازم است که راهکارهای موثری برای کاهش این خسارات اتخاذ شود. برای این منظور، لازم است که به‌وسیله همکاری‌های بین‌المللی و اجرای برنامه‌های جامع و پایدار، اقدامات موثری برای حفاظت از محیط‌زیستی و کاهش آلودگی انجام شود. برنامه‌های مشترک، استفاده از تکنولوژی‌های پایدار، ارتقای آگاهی عمومی و ایجاد توافق‌نامه‌های بین‌المللی به‌عنوان راهکارهای مهم می‌توانند در این زمینه موثر باشند. این اقدامات لازمه برای

منابع

- ۱- دبیری، فرهاد؛ زارع، علی؛ پناهی، مصطفی؛ ملک‌پور، میلاد؛ (۱۳۹۲) چگونگی حل‌وفصل اختلافات محیط‌زیستی ناشی از تجارت جهانی در قالب نظام حقوقی حل اختلاف WTO، انسان و محیط‌زیست، ۱۱ (۳)، ۶۳-۸۱.
 - ۲- رنجبر، ایرج؛ موقوفه‌یی، مهری؛ آزادبخت، فرید؛ (۱۴۰۰) جبران خسارت قربانیان محیط‌زیستی در فقه و حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، فصلنامه علمی مطالعات فقه اقتصادی، ۳ (۴) ۱۲۵-۱۴۳.
 - ۳- سلیم‌زاده، سهراب و شاملو، سوده؛ (۱۴۰۱) خسارت‌های ناشی از آلودگی‌های نفتی بر محیط‌زیست از منظر حقوق و اخلاق محیط‌زیستی؛ فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، دوره: ۱۷، شماره: ۲.
 - ۴- سهیلی نجف‌آبادی، سهیل و باباخانی‌جزی، مصطفی؛ (۱۴۰۰) مسئولیت بین‌المللی ناشی از خسارات محیط‌زیستی، فصلنامه مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، دوره: ۷، شماره: ۲.
 - ۵- عباسی تبریزی، فرشته؛ (۱۴۰۰) تحولات حقوق بین‌الملل درخصوص جبران خسارت ناشی از آلودگی‌های نفتی. نشریه حقوق و مطالعات سیاسی، ۱ (۴)، ۳۳۰-۳۴۴.
 - ۶- فتحی، هومن و میرعباسی، سید باقر و پورنوری، منصور؛ (۱۴۰۱) تعهدات دولت‌ها در قبال آلودگی‌های محیط‌زیست دریایی: با تاکید بر اخلاق محیط‌زیستی و کنوانسیون حقوق دریاها؛ فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، دوره: ۱۷، شماره: ۲.
 - ۷- فقیه حبیبی، علی؛ (۱۳۹۹) خسارت محیط‌زیستی و نحوه جبران آن در حقوق بین‌الملل. پژوهش‌های روابط بین‌الملل، ۱۰ (۴) ۱۶۱-۱۹۶.
 - ۸- کامران، زهرا؛ (۱۴۰۱) جرم‌انگاری تخریب محیط‌زیست در رویکرد حقوق داخلی و بین‌المللی، دومین کنفرانس ملی محیط‌زیست سالم و توسعه پایدار در پرتو حقوق شهروندی چالش‌ها و راهبردها، شیراز.
 - ۹- کریمی‌خنجر، فرزاد؛ سجادی‌کیا، مهدی؛ (۱۴۰۰) مسئولیت مدنی ناشی از خسارات محیط‌زیستی در حقوق ایران و اسناد بین‌المللی. محیط‌زیست و توسعه فرابخشی، ۶ (۷۳) ۱۹-۳۴.
 - ۱۰- موسوی، سیدفضل‌اله؛ حسینی، سیدحسین؛ موسوی‌فر، سیدحسین؛ (۱۳۹۴) اصول حقوق بین‌الملل محیط‌زیست در پرتو آرای مراجع حقوقی بین‌المللی. پژوهش حقوق عمومی، ۱۷ (۴۸) ۹-۲۵.
 - ۱۱- موسوی، سیدحسین و میرعباسی، سیدباقر و باقری، محمود؛ (۱۳۹۸)، بررسی الگوهای اخلاق محیط‌زیستی از منظر آرا و رویه‌های قضایی در نظام بین‌الملل؛ فصلنامه پژوهش‌های اخلاقی، دوره: ۹، شماره: ۳۶.
 - ۱۲- نوشاد، قاسم، (۱۴۰۱)، ضوابط و استانداردهای محیط‌زیستی در راستای مسئولیت حقوقی ناشی از آلودگی خلیج فارس و کنوانسیون‌های بین‌المللی، دومین همایش ملی توسعه پایدار خلیج فارس: محیط‌زیست بر مناطق ساحلی، بوشهر.
- 13- Boyle, Alan (2014) 'Human Rights or Environmental Rights: A Reassessment'. (Edinburgh: Edinburgh University Press;)
- 14- Elena M. McCarthy (2001) International Regulation of Transboundary Pollutants: The Emerging Challenge of Ocean Noise, 6 Ocean & Coastal L.J. (2001).